

Kapitalizmin Kurucu Dinamizmi Olarak Göç Olgusu: Makinesel ve Kolektif Sözcelem Asamblajların İzinde Eleştirel Bir Analiz

Emre Özcan, Başkent Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü

ORCID: 0000-0002-0877-2457

E-Posta: emreozcan8747@gmail.com

Özet

Bu çalışma, 21. yüzyılın ilk çeyreğini sarsan önemli olgulardan biri olan göç ve mültecilik konusuna dair Modernist Marksizmle karakterize olan geleneksel sol kavrayışın söylem ve pratiğine eleştiri getirmektedir. Orta Doğu'da sonlanamayan iç savaşlar, Rusya ile Ukrayna arasında büyüyen gerilimler, İsrail-Filistin hattındaki savaş, yeni sömürgecilik biçimleri ve kendinden yüksek sesle söz ettirmeye başlayan "iklim mülteciliği" meseleleriyle birlikte evrensel bir Marksizm iddiasındaki modernist sol paradigma ciddi bir sınavdan geçmektedir. Bu paradigma, öncelikle göç olgusunun kapitalizmin kendinde değil, kapma yoluyla çalışan bir kurucu dinamizmi olduğunu göz ardı etmektedir. İkincisi ise mevcut mülteci konusunu kapitalizmin krizinin bir sonucu şeklinde tasavvur ederek, tam tersine bunun bizatihi kendisinin kapitalizmi ve ulus-devletleri krize soktuğunu kaçırmaktadır. Bu iki hatanın odağında ise göç ve mülteciliği "edimsel şey durumu" olarak kavramak, onun virtüel akışlarını aramamak ve bir anlamda edimsel ile virtüeli birbirinden kopararak düşünmek yatmaktadır. Buna bağlı olarak da göç ve mülteciliğin, politik bir öznellik olarak değil, mağduriyet çerçevesinde ele alınıp, "insanileştirilerek" nesneleştirildiği bir tablo, bu gruplar hakkında yalnızca yerli-yurtlulaştıklarında konuşulabileceği yönündeki anlayışa dayanarak ortaya çıkmaktadır. Bunun uzantısı ise göçmen ve mülteci grupların, direniş öznelliği içerisinden düşünülmemesidir. Toplumsal hareketlerin sahasında işçi sınıfı hareketi, kadın hareketi, öğrenci hareketi gibi örgütlü, kolektif bir direniş pratiğinin analizine dâhil edilmemeleridir. Başka bir ifadeyle güçlenmiş bir eylemliliğin odağında somut bir direniş çözümlemesinin öznelliği olarak görülmemeleridir. Bu, sanki kaçış çizgilerinden azade bir kolektif öznellik varmışçasına davranmaktır. Nihayetinde hepimiz Deleuze ve Guattari'den hareketle molar, moleküler ve kaçış çizgilerinden oluşmaktayız. Göçmen ve mülteciliğe yönelik derinlikli bir analiz birbirine içkin bu üç çizgi üzerinden bu grupların ele alınmasını gerektirir. Kaldı ki, son dönemde Avrupa'da ve Orta Doğu'da ivme kazanan toplumsal hareketlerin göçmen ve mültecilik üzerinden nasıl da yükseldiği aşikârdır.

Tüm bunların doğrultusunda bu çalışma, Deleuze ve Guattari'nin "ifade ve içerik", "katmanlaşma", "makinesel ve sözcelem asamblajları" gibi kavramları etrafında bu tabloyu çözümlemekte ve göçmen ve mülteci nüfusunu direniş öznelliği içerisinden düşünebilmenin yollarını aramaya davet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Asamblaj, Göç, İfade-İçerik, Kaçış Çizgileri, Kurucu Dinamizm.

Migration As the Founder Dynamism of Capitalism: A Critical Analysis in the Trace of Machinic and Collective Enunciation Assemblages

Abstract

This study criticizes the discourse and practice of the dominant leftist conception, characterized by Modernist Marxism, on the issue of migration and refugee, which is one of the important phenomena that shook the first quarter of the 21st century. With the endless civil wars in the Middle East, the growing tensions between Russia and Ukraine, war on the Israel-Palestine line, the new forms of colonialism, and the “climate refugee” issues that have begun to speak out loudly, the dominant left paradigm, which claims to be a universal Marxism, is going through a vital test. First of all, this paradigm ignores that the phenomenon of migration is the founder dynamism of capitalism. This dynamism works by grabbing (not in itself). Secondly, by perceiving the current refugee issue as a result of the crisis of capitalism, it misses the fact that this itself puts capitalism and nation-states into crisis. The focus of these two errors is to think of the actual and the virtual as separate things. Accordingly, immigrants and refugees are analyzed within the framework of victimization, not as a political subjectivity, in other words, they are objectified by “humanizing”. This means that the condition of being able to talk about these groups is presented as their territorialisation. The extension of this is that immigrant and refugee groups are not considered within the subjectivity of resistance. They are not included in the analysis of an organized, collective practice of resistance in the field of social movements such as the working class movement, the women’s movement, the student movement. However, we are all made up of molar, molecular and flight lines, starting with Deleuze and Guattari. In other words, they are not seen as the subjectivity of a concrete analysis of resistance at the center of an empowered agency. This means acting as if there is a collective subjectivity free from lines of flight. Moreover, it is obvious how the social movements that have gained momentum in Europe and the Middle East in the recent period have risen through immigrants and refugees.

In line with this target, this study analyzes this picture around Deleuze and Guattari’s concepts such as “expression and content”, “stratification”, “machinic and enunciation assemblages” and reveals ways to think about the immigrant and refugee population through the resistance subjectivity.

Keywords: Assemblage, Expression-content, Founder Dynamism, Lines of Flight, Migration.

Giriş

Çok daha köklü bir tarihselliğe sahip olan göç olgusu, 2011’de patlak veren Suriye İç Savaşı, Rusya’nın Ukrayna’ya 2022 Şubat’ında başlayan saldırıları, İsrail-Filistin gerilimi, sömürgeciliğin kazandığı yeni biçimler ve iklim krizinin neticesinde büyüyen kitlesel hareketler sonrasında dünyanın gündemine güçlü bir şekilde oturdu. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bir kez daha çoğu devlet ve topluluklar göç ve mültecilikle önemli bir sınav olarak yüzleşmek durumunda kaldı. Orta Doğu’da iç savaşlar düzleminde ilerleyen çatışmalı bir süreçten geçtiğimiz düşünüldüğünde, İkinci Dünya Savaşı’nın göç ve mültecilik açısından sonuçlarına benzer bir tabloyla karşılaşıldı. Özellikle Orta Doğu’da ivmelenen iç savaşlar ve Afrika ve Asya ülkelerinde gelişen iklim mülteciliği hususu, yerinden edilmiş kişilere dair statü sorununun birçok ülkede yeniden gündeme gelmesine neden oldu. Sürekli bunun “büyük bir insani kriz olduğu”, ancak ve ancak statü sorunu aşıldığında bu insani krizin çözülebileceği vurgulandı. Dolayısıyla çözüm olarak kastedilen sığınmacı ve mülteci grupların vatandaşlık şemsiyesinde olmadan bir ulus-devlet çatışında yerli-yurtlulaştırılması ve böylece insan haklarının ve refah hizmetlerinin nesnesi kılınmasıydı. Bu, çok açık biçimde onları özneleştirilmeden hakkında konuşulamaz, hatta varlıkları dahi kabul edilemez hale getirmekten başka bir şey değildir. Kaldı ki, bu gerçeğin İkinci Dünya Savaşı sonrası şekillenen, mevcut uluslararası göç hukukunu oluşturan mantığın tezahürü olduğu bilinmektedir. Bu mantık, yalnızca devletler ve topluluklar nezdinde değil, bu başlığa çözüm getirmeye çalışan modernist sol söylem için de geçerlidir. Modernist Marksizmle şekillenen ve kendisini evrensel olarak sunmaya çalışan geleneksel sol söylem, göç ve mülteciliği kapitalizmin krizi olarak görüp, uzantı haline getirmekte, “insanileştirme” söylemi ve pratiği üzerinden onları belirli hakların ve hizmetlerin nesnesi kılarak bu sorunu aşmaya çalışmaktan öteye gidememektedir.¹ Bu yaklaşımın altında iki temel hata yatmaktadır. Birincisi, göç konusu kapitalizmin krizi değildir; aksine sömürgeleştirme, ırkçılık, cinsiyetçilik gibi kapitalizmin kapma özelliğine bağlı olarak kurucu dinamizmidir. İkincisi ise günümüzün mültecilik pratiği, kapitalizmin krizinin sonucu değil, bizatihi kapitalizmi ve ulus-devletleri krize sokan şeydir.

Bu çalışma, bu iki hataya odaklanmakta ve bunların göç ve mülteciliğe dair hangi sorunlu kavrayışlara sebep olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu sebepler açıklanırken, Deleuze ve Guattari’nin kavram setinden, özellikle göçmen ve mültecilerin nasıl özneleştirildiğini serimlerken başvuracağımız ifade (*expression*) ve içerik (*content*) teorisi ve bu teori etrafındaki kuramsal analizlerden yararlanılmaya çalışılmaktadır.

Göçmenlik: Kapitalizmin Krizinin Sonucu mu, Yoksa Kapitalizmin Kurucu Dinamizmi mi?

Savaşlarla geçen 20. yüzyılın ardından, 11 Eylül saldırılarının şok etkisiyle girilen, “terör” kavramının gündelik hayatın her bir köşesine sıkıştırıldığı bu yüzyıl, birçok toplumsal-politik problemi şimdiden karşımıza çıkardı. 2004’te Hint Okyanusu’nda meydana gelen tsunamiyle peşi sıra takip eden birçok doğal afet, 2008’de patlak veren neoliberalizmin finansal açmazı ve ardından 2016’da İngiltere’nin Avrupa Birliği’nden yolunu ayırma kararı derken, 2020’deki Covid-19 pandemisiyle öngörülebilirliğin çok daha ötesinde bir fotoğraf karşımıza çıktı. Bu fotoğrafta, 2010’da Tunus’ta “ekmek, onur ve özgürlük” mottosuyla alevlenip, pek çok Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkesini etkileyen “Arap Baharı” süreciyle birlikte, Amerika’nın Irak işgalinin sonrasında Orta Doğu daha farklı bir konumda yerini aldı. Orta Doğu coğrafyası, tarihsel olarak jeopolitik ve kültürel özellikleri nedeniyle imparatorlukların ve sömürgeci ulusların daima dikkatini çeken bir bölge olsa da bu dönemdeki çatışmaların, Orta Doğu’nun iç savaşları üzerinden açığa çıktığı bir süreçle karşılaşıldı. Reel sosyalizm sonrası kapitalist modernitenin sürdürülemezliğinin sonucu olarak bu çatışmaların yoğunlaşması her ne kadar Irak-Suriye-Afganistan ekseninde görünse de dünyanın birçok ülkesini içine aldı. Çatışmaların Orta Doğu’da ivmelenmesinin temel nedeni de bu sürdürülemezliğin yarattığı sıkışıklığın ve çözümsüzlüğün bölgede aşılmaya çalışılması olarak görüldü.

21. yüzyılın böylesi bir fotoğrafında her yere yayılan başka bir kavram olarak “kriz”le karşılaşılmaktaydı. Birçok toplumsal-politik olay krizle ifade edilmekte, her birine kriz kavramı eklenmekteydi. Ekonomik kriz, çevresel kriz, ahlaki kriz, ideolojik kriz, refah krizi gibi... Bilhassa Marksist literatürde kapitalizmi kriz ve krizler üzerinden açıklayan teorilerin gelişimine bağlı olarak kavram çok daha yaygın bir kullanım alanına sahip oldu. Fakat her şeyi kalıcı bir nitelik kazandığı düşünülen krizle açıklıyor olmak, kavramın neredeyse artık hiçbir şeyi açıklayamadığı bir noktayı da beraberinde getirdi. Özellikle kapitalist modernitenin içinde bulunduğu gelişimi ve bunun çıktılarını çözümlenmede kavramın cılız kaldığı anlaşıldı.

Kriz teorilerine ilişkin olarak, Modernist Marksist okumaların handiyse tamamında krizlerin kapitalizmin yapısal bir meselesi olduğu, sermaye birikiminin iç engellerinden kaynaklandığı savunulurken, Otonomist Marksizm gibi değer üretme ilişkilerindeki dönüşümü emek cephesinden çözümleyen analizlerdeyse krizlerin bir dış engelden, sermayenin hareketindeki “içkin bir çelişki” veya sermayeye “içsel bir çelişki”den değil, işçi sınıfının politik öznelliğinden/gücünden kaynaklandığı düşünülür.² İkinci hat, bize işçi sınıfı

ve krizin ayrı olgular olmadığını, krizlerin sınıf antagonizmasının gelişiminden bağımsız şekillenmediğini gösterip, iktidar mekanizmalarını krize sokan şeyin direniş öznellikleri olduğunu vurgular. Dolayısıyla iktidar mekanizmalarının süreksizliği, direniş öznelliklerinin ürettiği krizler odağında anlaşılır. O halde kapitalist modernitenin içinde bulunduğu süreç dâhil olmak üzere dönüşümlerini kriz olgusu üzerinden düşünsek bile bunu, direniş öznelliklerini iktidar karşısında önceleyip, bu öznelliklerin yıkıcı gücünün yarattığı politik krizler olarak idrak etmek gerekir. Her ne kadar 21. yüzyılın bu anı itibarıyla aşırı-sağcılık etrafında otoriterleşen rejimlerden, sermaye birikim rejiminin saldırganlığından yüksek sesle bahsediyor olsak da yüzümüzü çevirmemiz gereken yer direniş öznellikleridir. Bunu yapabilmek adına son dönem, İran'daki Mahsa Amini'nin ölümüyle başlayan ayaklanmalardan, Latin Amerika'daki kadın hareketlerinden, ABD'de patlak veren ırkçılık karşıtı isyanlardan, Fransa'da uzun süredir dinmek bilmeyen ve Nahel'in ölümünden sonra görülmemiş bir hâl alan kitlesel isyanlara kadar birçok direniş gözler önüne serdi.

Gerilim ve çatışmalarla örülü Orta Doğu'ya yönelindiğinde, yaygın biçimde kriz kavramının hâlihazırda Orta Doğu'yla özdeş bir kavrammış gibi kullanıldığına, Orta Doğu demek kriz demek gibi bir eşitlemeye tanık oluruz. Bunu elbette ki yalnızca son döneme özgü bir durummuş gibi düşünemeyiz. İster oryantlizmin ister sömürgeciliğin tarihsel dili olarak görelim neticede kriz kavramıyla birlikte Orta Doğu'ya verili bir olumsuzluk atfedildiği, bunun sürekli olarak yeniden üretildiği açıktır. Son dönemde mülteci olgusunu krizle ifade eden açıklamalarda da buradan hareket edildiği söylenebilir. 2011 yılında patlak veren Suriye İç Savaşı'nın ardından dünyanın dört bir yanına dağılan mülteci akınının krizle eklemlenerek vurgulanmasına hemen hemen her yerde rastlamak mümkün. Bunun bu şekilde kullanılması, mültecilerin başta Avrupa olmak üzere diğer ülkeler için "huzursuzluk çıkarmak", "tehdit oluşturmak", "korku uyandırmak" gibi anlam yüklemeleriyle bir kriz oluşturduğu söylemini de beraberinde getiriyor. "Yaşamımızı, düzenimizi bozanlar" ve bu yüzden hızlıca "bedenimizden dışarı atılması gerekenler" olarak mülteciler... Hatta mültecilerden bahsederken sıklıkla kullanılan "imge bombardıman"larının ve birçok söylemsel pratiğin bunu beslediği açıktır.

Mülteciyi krizle ifade etmek, sıklıkla mültecilerin bir kriz durumunda olmasına değil, mültecinin kendisinin bir kriz olmasına işaret ediyor. Mülteci pozisyonunu oluşturan şeyin bir kriz olması (kapitalizmin krizi) elbette ki, mültecinin de kriz olduğu anlamına gelmemeli. Aksi mantık, mülteciyi kapitalizmin krizinin bir uzantısı haline getirerek, bu konuyu ikincilleştirmekten ibaret. Mülteciye sıkıca yapılandırılmaya çalışılan kriz sözcüğü sebebiyle kriz sürekli bir yerden bir yere

hareket ediyormuş gibi bir hâl alıyor. Hareket halinde olan bir krizin dünyanın dört bir yanına somut bir şekilde “yayılmaması” şeklinde “tehlikeli” bir fotoğraf oluşuyor. Bir anlamda mültecinin bedeninde temsil edilir hale gelen, cisimleşen bir krizin dolaşıma girmesinden bahsediliyor. Tabii burada göçmenlik ve mültecilik virtüel halleriyle değil, verili-hukuki tanımı üzerinden daima ulusal ya da uluslararası sınırlar dâhilinde bir yerden bir yere hareket etmesi anlamında tarif edilmeye devam ediliyor. Böylece hukukun belirlediği sınırlar çerçevesinde “edimsel şey durumu”³ olarak kavranıp, ona bir “köken” atfediliyor. Bunun sonucunda da mültecinin kriz halinde düşünülmesi için hareket etmiş/yer değiştirmiş/yerli-yurtlulaşmış olması gerektiği gibi ontolojik ya da hukuki koşul öne sürülüyor. Nihayetinde bir yerden bir yere hareket etmiş olmak edimsel bir durum. Mülteci ifadesi de yersiz-yurtsuzlaşmada değil, bir ulus çatısı altında yerli-yurtlulaşmış olmanın sonucunda verilen hukuki statünün adı. Bu anlamda mültecinin eylemliliğini veya edimini edimsel şey durumunda yakalamak veya bu şey durumunun içinden analiz etmek başlı başına sorun oluşturuyor; bizi sanki virtüelden azade bir edimsel dünya varmış gibi bu dünyanın içerisine sıkıştırıyor. Mülteci, ancak yerli-yurtlulaştığında düşünülme, hakkında konuşulabilir hale gelmeye başlıyor. Bu yaklaşım, tamamıyla göç ve mültecilik konusunu kriz olarak görmenin sonucu. Tersten ifadeyle mülteciyi kriz olarak görmek, onu edimsel şey durumunun içerisinden düşünmenin neticesi şeklinde yansıyor. Virtüelin içerisindeki eylemliliği görmemek veya kabul etmemekle eş değer bir fotoğraf oluşuyor. Oysaki bunu kriz olarak değil, kurucu dinamizm olarak görmek, onu virtüelliğiyle çalıştırmak, virtüel halleriyle düşünmek anlamına gelmektedir. Günümüzde mülteciliğe ilişkin ihtiyacımız olan şey onu virtüel olarak kavrayabilmektir. Zira içinde bulunduğumuz yoğun savaşların, iklim krizlerinin, doğal afetlerin vb. her zaman sığınmacı ve mülteciyi yaratabilen bir düzlem olduğu unutulmamalıdır.

İçinde bulunduğumuz tabloda krizin temel muhatabıysa kuşkusuz Avrupa ülkeleri. Mülteciler Avrupa’nın değerlerini elinden almaya, refahını gasp etmeye, birikimine “konmaya” ve hatta canına kastetmeye çalışanlardan oluşan koca bir edimsel tehdit. Adeta Avrupa’nın huzurunu kaçıran, düzenini bozan “canavarlar” topluluğu. Elbette ki, mesele mültecilerin kriz olarak sadece bedenlerini getirmeleri değil, bedenleriyle birlikte onlarca krizi daha edimsel biçimde taşıması olmaları. Avrupa’nın egemen Hıristiyan değerlerinin bütünlüğünün, politik birliğin bozulması yönündeki tezlerden tutun da ekonomisinin gerilemesi ve aşırı-sağın yükselişine kadar birçok başlık mültecilere ml ediliyor. Hatta Avrupa’da aşırı-sağın yükselişini, mültecileri sorumlu tutarak açıklayan “sol” ve “sol liberal” söylemlerin yoğunluğu hiç de azımsanamayacak değerde.⁴ Sadece aşırı-sağcılığın ivme kazanması değil, çok daha geniş bir çerçevede buradaki

odak nokta, Avrupa'nın öncesinde hiçbir krize veya probleme sahip olmadığı, ancak mültecilerle birlikte çetrefilli bir krizin bataklığına saplandığı yönündeki tutum ve söylemlerin egemenliği. Hâlbuki meselenin özünün asla mültecilerin Avrupa'daki sayısı olmadığına değinen Frank Ruda'nın (2020: 148-49) aktarmaya çalıştığı gibi, mültecilerin maddi mevcudiyeti, yani edimsel niteliği Avrupa'nın hasır altı edilen, görülmek istenmeyen sorunlarının mültecilerle birlikte gerçek bir fiiliyet kazandığını, bu sorunlarla zoraki yüzleşmek durumunda kaldığını ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla Avrupa'nın hâlihazırda görmek istemediği bir kriz yumağının içinde olması nedeniyle, mülteciler yoluyla taşınan bir krizden söz etmek pek mümkün değildir. Mültecilerin edimsel varlığı, bu anlamda krizin su yüzüne çıkmasına, şiddetlenmesine neden olmuştur. Aşırı-sağın yükselişiyse bunun en belirgin örneklerinden biridir. Nitekim Avrupa'daki aşırı-sağcı hareketlerin varlığı, salt olarak mültecilere bağlı değildir. Almanya, Fransa, Belçika, İtalya gibi birçok Avrupa ülkesinde hâlihazırda yükselen aşırı-sağ hareketlerin varlığını görmezden gelmek tuhaf olsa gerek.⁵ Ruda'ya (2020: 149) göre Avrupa'nın siyasi bir birlik olarak bütün halinde hareket etme kabiliyetinden yoksun olması, stratejik ve ekonomik işbirliğini önemsememesi, sosyo-ekonomik politikalarının belirsizliği, neoliberal krizin tahribatlarıyla başa çıkamaması gibi başka örnekler de söz konusu olabilir.

Mülteci konusuna Avrupa'nın sergilediğinin benzeri yaklaşımı solun geleneksel kavramsal paradigması için de düşünebiliriz. Nasıl ki, mülteci akını Avrupa'nın mevcut krizini gün ışığına çıkaran şey olarak kendisini gösterdiyse, aynı şey konuyu çözümlenmeye çalışan modernist sol söylem için de geçerli. Mülteci konusu, solun da son dönemde nasıl bir kriz içinde olduğunu gözler önüne serdi. Mülteci temasını anlamaya ve bu temaya yanıtlar üretmeye çalışan solcu paradigmlar, -her ne kadar kendilerinin farkında olup olmadıkları soru işareti olsa da- büyük bir meydan okumayla baş başa kaldılar. Bilhassa Modernist Marksist gelenek, yukarıda değindiğimiz ve örneklendirdiğimiz gibi mülteci akınlarını ve mültecilerin sorunlarını kapitalizmin yapısal krizlerinin sonucu bir kriz olarak görmeye, talileştirmeye devam etti ve mülteciliği politik bir öznellik olarak anlayamadı.

Göçmenlik olgusunu kapitalizm sonrası tarihte bir kriz olarak gören yaklaşımlar, konuyu kapitalizmin içsel çelişkinin bir sonucu olarak algılayıp, bu alana hapsedmeye çalıştı; göç ve mültecilik, sermayenin krizine tabi bir konu haline getirilerek, konunun kapitalizme dayatılan politik kriz şeklinde cisimleştiğinin farkına varılamadı. Böylece göçmenliğin *birincisi*, kapitalizmin kurucu bir dinamizmi olduğu, *ikincisi* ise buna bağlı olarak günümüzde mülteciliğin kapitalizmin krizinin sonucu değil, kapitalizmi bizatihi krize sokan şey olduğu

gözden kaçırıldı ki, mültecilik kapitalizmi krize soktuğu için bir politik öznelik olarak var olur; kapitalizmin bunu aşmak veya bununla mücadele etmek için kendisini daima yeni stratejilere ve tahakküm biçimlerine zorlamasının anlamı budur. Bu iki temel düzlemi iskalamak, sol söylem açısından çorap sökücü gibi beraberinde birçok yanlışı getirdi. Bu yanlışlar, solun modernist kavramsal çerçevesini ve pratiğini/örgütlenmesini yeniden düşünmesi gerektiğini bizlere açık bir biçimde gösterdi.

Birinci yanlıştan başlayacak olursak, göçmenlik meselesi kapitalizme sonradan eklenmiş veya uzantı haline gelmiş bir konu değildir; hatta göçün sistematik ve kitlesel boyutuyla kapitalist üretim ilişkileriyle birlikte karşılaşılr. Malların ancak meta biçimi kazandığı kapitalist üretim ilişkileriyle beraber ilk büyük çaplı göçlere tanık olduğunu dikkate almak gerekir ki, bu sadece Doğu'dan Batı'ya yönelik sınırlı bir göç hareketiyle değil, Batlıların kendi arasındaki göç akınlarıyla da anlam kazanır. Kapitalizmle birlikte bir yanda mal mübadelesi olarak uluslararası ticaret, diğer yanda emek göçü olarak göçmenlik yeni biçimler almaya başlamıştır. Burayı daha net görmek için "ilksel birikim" konusunu hatırlatmakta yarar var. İlksel birikim sürecinde büyük bir emek gücü ihtiyacı içinde olan sermaye, toprağa bağlı üretim yapan, bir başkasına köle, serf ya da başka biçimlerde bağımlı olan nüfusu bulunduğu yerden mülksüzleştirme yoluyla sökerek, emek gücünü, metasını satabileceği bir pazarın bulunduğu yere taşımış, dünyanın dört bir yanında yerli-yurtlulaştırmıştır. Bilhassa yeni ele geçirilen sömürgelerde ihtiyaç duyulan emek gücü ihtiyacı için kapitalistler anayurtlarının dışına çıkmış ve köle ticaretini devasa boyutlara ulaştırmıştır. Marx, *Kapital*'in "Sözde İlksel Birikim" (2011: 677-739) bölümünde, İngiltere'de 15. yüzyılın son otuz yılı ile 16. yüzyılın ilk on yıllarında kapitalist üretim tarzının temelini atan başta Yoksullar Yasası olmak üzere emek pazarına serbest bir proletarya yığının sürülmesi adına onaylanan diğer mülksüzleştirme yasalarının, Fransa'daki 1566 tarihli Moulins Yasası'nın, 18. yüzyılda İskoçya'da Keltlerin Glaskow'a veya diğer manifaktür kentlerine itilmesinin, 15. yüzyılın sonuna doğru dünya pazarlarında meydana gelen devrimin Kuzey İtalya'nın ticari üstünlüğüne son vermesiyle tersi yönden, kentten kıra doğru gerçekleşen bir göç hareketi örneği olarak kentlerdeki emekçilerin kırsal bölgelere sürülmesinin vb. göç hareketlerinden ayrı düşünülmemeyeceğini net olarak ortaya koyar. Yine aynı şekilde sömürgecilğe referansla Amerika'da altın ve gümüşün bulunması, yerli halkın soykırımı uğratılması, köleleştirilmesi ve madenlere gömülmesi, Doğu Hint adalarının ele geçirilip yağmalanması, Afrika'nın köle ticaretinin merkezi haline gelmesi üzerinden sanayi kapitalizminin doğuşuna değinir (Marx, 2011: 715). Büyük keşiflerin yarattığı Yeni Dünya pazarlarıyla birlikte açığa çıkan Batı Hint adaları gibi yalnızca ihracata yönelmiş plantasyon adalarından,

Meksika gibi yağma alanı haline getirilen zengin ülkelerden, 1650’lerde Doğu Hindistan ticaretinin elinde bulunduran Hollanda’dan, Saint Domingo’ya yerleşen İspanyolların İspanyol emekçiler bulamaması nedeniyle burayı elinde tutamamasından, yine aynı şekilde İngilizlerin Swan River sömürgesini emekçi yokluğundan kaybetmesinden sömürgecilik bağlamında bahsetmeyi sürdürür (Marx, 2011: 723-733).

Tüm bunlar bize kapitalist üretim ilişkilerini filizlendiren ilksel birikim sürecinin göç hareketlerinden ayrılamayacağını gösterir. Ancak ilksel birikim, her seferinde, ileride de değineceğimiz üzere her katmanlaşmada farklı bir şekilde devam eder. Bu yüzden mesele ilksel birikimin kendisini başat çelişkinin etrafında kategorileştirmek olmaktan çıkar. İlksel birikimi bir dinamizm olarak düşünmek gerekir. Onu dinamizm olarak düşünmek, her defasında bozulan özneleşmelere ve bu özneleşmelere karşı yeni öznelliklere, direniş öznelliklerine gönderme yapar. O yüzden her seferinde farklı bir ilksel birikim dinamizmi karşımıza çıkar, daha doğrusu ilksel birikim her defasında farklı özneleşmelerle ilerler ve her özneleşme farklı bir katmana karşılık gelir. Bu nedenle de onu tek bir katman olarak düşünmek mümkün olamaz. Kendisini her defasında kurucu dinamizm olarak çalıştıracak yeni bir güç oluşturur. Bunun anlamı her bir farklı özneleşmenin artık tek bir gösterene gönderme yapmamasıdır. Bu, tüm sistemi tek bir gösteren etrafında kuran yaklaşımın dışında düşünmek demektir. Göç meselesi de kurucu dinamizm olarak bu şekilde anlaşılmalıdır. Burada mesele, göçü ilksel birikim üzerinden kurucu dinamizm olarak görmek değildir, yani göçe kurucu dinamizm olarak bir başlangıç noktası tayin etmek değildir. Nihayetinde her türlü yerli-yurtluluk, büyük ölçüde daha önceki bir yersiz-yurtsuzlaşmayı varsayar ve bunlar eşzamanlı olarak da gerçekleşir. Göç olgusu kapitalizmin ilksel birikim sürecinden beri devam eden ve her seferinde farklı özneleşmelere ve farklı öznelliklere yol açan bir dinamizm olduğu için kurucu dinamizmdir. Bir şeyin sonucu veya krizi olarak düşünülmekten ziyade her seferinde, her katmanlaşmada göç, kapitalizmin kurucu dinamizmi haline yeniden dönüşür. Kaldı ki kapitalizm ırkçılığa, cinsiyetçiliğe, sömürgeciliğe, göçmenliğe Silvia Federici’nin *Caliban ve Cadı*’sında (2020: 33) belirtildiği gibi “zorunlu olarak bağlıdır”. Kapitalizm tıpkı cinsiyetçiliğe, ırkçılığa “zorunlu olarak” bağlı olduğu gibi göçmenliğe de aynı şekilde bağlıdır. Bunların kapitalizmin kurucu dinamizmi olmasının sebebi, kapitalizmin aşamayacağı/çözmeyeceği sorunlar olmasıdır. Bunlar üzerine gerçekleştirilecek her politik öznellik üretimi, kapitalizmin kurucu dinamizmine yapılan her müdahale hiçbir zaman talep siyasetine dönüşmez, yani kurucu dinamizme karşı başka bir dinamizm oluşturmak talep siyaseti olamaz. Göçmenlik de dâhil olmak üzere her birini bir politik öznellik olarak gördüğümüzde mesele talep siyaseti olmaktan çıkar.

Onları politik öznellik olarak görmekse öncesinde değindiğimiz gibi onların kapitalizmi krize sokmasıyla yakından alakalıdır. Bir diğer husus ise buradaki kuruculuğun veya “zorunlu olarak bağlılığın” kendinde kuruculuk olmamasıdır. Kapitalist pratik, kapma pratiği olarak, yani içeridenleştirme yoluyla çalıştığı için (kapma, kapitalizmin içeridenlik özünü ifade eder) kendinde bir kuruculuktan bahsedilemez. Kaptığı şeyin içinden ürettiği şeyi kendi kurucu dinamizmine dönüştürür ki, böylece toplumsal-tarihsel formasyona müdahale eder. Velhasıl, dinamizmleri kendi içinde üretmez. Kapitalizm kendisini bozan, bozma gücü olan şeyi (virtüel bir eğilim olarak) kaparak mülkleştiren/içeriden kılan bir makine pratiğidir. Toplumsal-tarihsel formasyona müdahalenin anlamı budur. Burada kapılan, kapma hareketi içinde sürekli olarak yeniden yaratılır. “Kapma mekanizması başından itibaren, kapmanın üzerinde gerçekleştiği yığının oluşumunun ayrılmaz bir parçasıdır” (Deleuze ve Guattari, 1987: 446).⁶ Kapitalist üretim ilişkileri, feodal üretim ilişkilerini yersiz-yurtsuzlaştırarak ve kodsuzlaştırarak, feodal üretim ilişkilerine ait “maddileşmiş emeği” kendisinin kılarak, göç olgusunu kendi kurucu dinamizmi kılar.⁷ Kapitalizmin yersiz-yurtsuzlaştırıcı gücü, maddileşmiş emeği mülkleştirmesinden gelir. Daha doğru bir şekilde ifade etmek gerekirse kapitalizm, “kodsuzlaşmış akışlar aksiyomatığı” oluşturarak var olur.⁸ Kodsuzlaştırmada önemli olan şeyse kuvvetlerin açığa çıkmasıdır. Kodsuzlaştırma, kuvvetleri açığa çıkarma pratiğidir ki, kapitalizmin bu kodsuzlaştırması ve yersiz-yurtsuzlaştırması devlete özgü yersiz-yurtsuzlaşmayı fazlasıyla aşan bir kuvvettir (Deleuze ve Guattari, 1987: 454). Son kertede kapma, açığa çıkan bu kuvvetlerin içerisinden vücut bulur, yani kapmanın gerçekleşmesi kuvvetlerin açığa çıkmasıyla ilişkilidir. Çünkü kapitalizm, her zaman için yeni bir kuvvete ihtiyaç duyar.

“Açığa çıkan kuvvetler” dediğimizde, dinamizm kavramıyla neyi kastettiğimizi de açıklama ihtiyacı doğmaktadır. Dinamizmden kastımız Kantçı şemanın aksine kavramın önceden verili olmayıp, zaman-mekânsal bloklar içerisinden üretilmesidir, yani dinamizmleri Kantçı anlamda kavramların şemaları olmaktan çıkartarak, onları bir zaman-mekân üretimi şeklinde görmek ve bu yolla kavramın hareketine bakmaktır. Bu, hareketin kavrama sonradan eklenmesi/kavramın edimi tanımlaması değil, kavramın edimin/hareketin içerisinde üretilmesi ve gösteren olmaktan çıkması, göstermeyen-gösterge olması demektir. Bu, daima açığa çıkan kuvvetlere bakmak, kendilik olarak işlevlenmeyen, her zaman için hareket içeren kuvvetlerin içerisinden soru sormayı gerektirir. Dinamizm; bozulmalardaki, kopma ve kesilmelerdeki kuvvetlere bakmak demektir. Bu anlamda kendi içinde düşünüldüğünde dahi virtüellikleriyle makinesel olarak kavranmak durumundadır. Zaman-mekânsal dinamizmler, makinesel bağlantılar dâhilinde heterojen diziler arasında ilişki kurulumu kurulmaz devreye girerek, tüm

sistemi öznellik üretimleriyle donatmaktadır. Nitekim derdimiz, dinamizmlerin verili bir zaman-mekânları var mı vardır, yoksa bu dinamizmler kendi üretken etkinliğinde mi zaman-mekân üretir sorusunda birincisini devre dışı bırakmaktır. İkincisini serimlemek, şemaların kendisini Kantçı düşünürselliğin içinde zaman-mekânın belirlenimliğinden kurtarmak ve zaman-mekân üretimi olarak kavram üretimini sınırsız bir öznellik üretimine açmaktır.⁹

İkinci yanlışa geldiğimizde, günümüzde göçmenlik ve mülteciliğin bizatihi kendisinin kapitalizmi krize soktuğu gerçeği görülememektedir. Negri'nin (2013: 126) belirttiği gibi, "yurttaşlık kavramı aslında bugün derin bir krize girmiş durumdadır: Göçmen hareketleri, kıtasal ve kıtalararası toplu çıkış, üretimsel işbirliğinin bütün melezleştirilmeleri ve dönüşümleri nedeniyle vatandaşlığın bölgeselleştirilmesi her zamankinden daha zordur." Modern devletin kuruluşunun temeli olan yurttaşlık hem zamanla hem de mekânla ilişkisi doğrultusunda artık açık bir krize uğramaktadır. Bu krizdeki önemli unsurlardan biri mültecilik hareketleridir. Bu kriz, yurttaş-yurttaş olmayan arasındaki antagonizmaya dayalı şekilde açığa çıkmaktadır. Devletleri krize sokan şey mültecinin kendisinden, yani edimselliğinden ziyade onun antagonist niteliğidir. Elbette ki bu antagonizma günümüzün meselesidir. Yurttaş-yurttaş olmayan antagonizması göç konusuna ilişkin ezeli bir antagonizma değildir. Bu, sadece bir tarihsel katmanın, yani yalnızca bir tarihsel-toplumsal formasyonun içinden okunduğu için böyledir. Bu katman, şüphesiz İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurttaş-yurttaş olmayan antagonizması bağlamında ortaya çıkan "haymatlos" sorununa ve bu bağlamda gelişen mülteci statüsüne dairdir. Göç konusuna ilişkin önceki katmanlaşmaların analizi bu çalışmanın sınırlarını aştığı için farklı bir çalışma gerekir. Kapitalizm öncesine, sömürgecilğe, köleciliğe vb. ilişkin olarak göçler tarihinin incelenmesi yoluyla yersiz-yurtsuzlaşmaların ve yerli-yurtlulaşmaların nasıl gerçekleştiğinin çözümlenmesi, buralardaki özneleşmelerin ve karşı özneleşmelerin nasıl oluştuğu vb. ayrı bir "külliyyat" çalışmasında anlaşılabilir. Buradaki amacımız, günümüz mülteci akımlarının yurttaş-yurttaş olmayan antagonizması üzerinden kapitalizmi ve ulus-devletleri krize soktuğunugösterebilmektedir. Mültecinin bir yerden bir yere hareket ederek ulus-devletleri krize sokmasının, yani mültecinin hareket ettiği için yurttaşlığı krize sokmasının, onu edimsel şey durumunun içinden düşündüğümüz anlamına gelmediğinin altını çizmeliyiz. Nitekim bir şeyi edimselliği içinden analiz etmek ile edimselleşmesi üzerinden okumak ayrı şeylerdir. Edimselleşme virtüel olana aittir ve virtüel kendinde bir gerçeklik olarak değil, daima edimselleşmeleriyle virtüeldir. Öncesinde bizim eleştirdiğimiz nokta, mülteciliğin saf olayın dışına çıkılarak cisimsel olanın çerperinde analiz ediliyor olmasıydı. Yoksa edimselliğin söz konusu olamayacağı şeklinde tuhaf bir iddia değildi. Burada dikkat edilmesi

gereken şey virtüel ve edimsel diye iki ayrı şeyin varlığından söz edilemiyor olmasıdır. Edimsel olan her şey virtüelin sisiyle, durmadan yenilenen virtüelin çemberiyle çevrilidir ve nasıl edimsel olan virtüel imgelerden ayrılamiyorsa virtüel de edimsel olandan ayrılamazdır (Deleuze, 2016: 14-17).¹⁰

Antagonizma konusuna geldiğimizde ise amacımız ne yurttaş-yurttaş olmayan antagonizmasını çoğaltmak ne de onu kütle gibi çakılı bir şey olarak düşünmektir. *Birincisi*, antagonizmanın kendisi başlı başına çokluktur. Kastedilen şey bir sürü antagonizmanın varlığı değildir. Aksi bir tutum antagonizmayı “bir”e dönüştürmek manasına gelir ve böylece antagonizma başat çelişki gibi durur. Bir anlamda antagonizma tek bir gösteren etrafında çalışmaya, tek bir gösteren çatısında sunulan göstergeler sistemi üzerinden işlev kazanmaya başlar. Tıpkı Modernist Marksist yaklaşımlardaki tek bir gösteren olarak emek-sermaye antagonizmasını ve diğer antagonizmaları bunun gösterileni olarak sunmak gibi... O yüzden burasını “antagonizma yatakları” olarak tarif etmek daha doğru olacaktır. Antagonizma yatakları, antagonizmanın doğrudan özneleşme ve karşı öznellikler içerisinden çözümlenmesi demektir. Bu yataklar sürekli olarak kendi dinamizmlerini oluşturur. Bu nedenle emek-sermaye gibi belirli sabitlikler, ikili karşıtlıklar veya başat çelişkiler üzerinden düşünülemez. Hiçbir zaman tek bir gösteren etrafında çalışamaz. Göstermeyen-gösterge olarak kavranır. Çokluk olarak çalışan ve göstermeyen-gösterge olarak işlev kazanan... Antagonizma yatakları, çatışan kuvvetlerin serimlenmesini sağlar. Çelişkiye odaklanılmadığı için antagonizma, emek ile sermaye arasında değil, emek gücü olmaya direnen emek ile ücretli emek arasına yerleşir. Yurttaş-yurttaş olmayan antagonizması için de benzer şey geçerlidir. Mesele, antagonizma yatakları aracılığıyla buradaki çatışan kuvvetleri açığa çıkarmaktır. Bugünün yurttaş-yurttaş olmayanın altında kaynayan antagonizma yataklarının, kurucu dinamizm olarak göç olgusuyla bağını kurabilmektir. Bu, tamamıyla Nietzscheci soybilimsel analize dayanır. Antagonizma yatakları kuvvetleri açığa çıkarmak, kuvvetlere soru sormak anlamında soybilimsel nitelik taşır.¹¹ *İkincisi* ise antagonizma yatakları, kopmalarla ve kesilmelerle çalışır. Dolayısıyla makineseldir. Deleuze ve Guattari’ye (2012: 203) referansla bir makine bozulmalarla, kopmalarla, gıcırdamalarla ve ufak patlamaların parlamasıyla çalışır; asla programlanmış bir tekrar üretmez. Bu, makineyi “ahenk”le çalışan mekanikten ayıran şeydir. Çünkü bozularak çalışmak, bozuk çalışmak değildir; bozukluk bir eksikliğe gönderme yapar. Bozulmanın anlamı, kopmaların ve kesilmelerin olmasıdır. Antagonizma yataklarına bakmak, kopmalara ve kesilmelere bakmaktır. Tersten ifadeyle kopmalara ve kesilmelere bakmak, yeni ve sürekli değişen antagonizma yataklarına odaklanmaktır. Antagonizma, yapı gibi çakılı bir şey olarak görülemez artık. Makinesellik, kaynayan dinamizmleri ortaya çıkarmamıza yardımcı olur.

Bir makine kopmalarla ve kesilmelerle çalıştığı için dinamizmlerin sürekli olarak değiştiği, yeni dinamizmlerin açığa çıktığı da söylenmiş olur ve böylelikle büyük karşıtlık olarak verili bir şekilde sunulan çelişkinin sahasından çıkılır.

Bunların ardından, konuyu biraz daha netleştirmek adına Deleuze ve Guattari'nin alet çantasından yararlanmayı tercih edeceğiz. Mültecilerin özneleştirilmesi meselesini, onların ifade (*expression*) ve içerik (*content*), kolektif sözcelem asambلاجی (*collective enunciation assemblage*), makinesel asambلاج (*machinic assemblage*) gibi temaları ve bu temaların etrafındaki kavramlarıyla ele almaya çalışacağız. Bu bağlamın içerisinde kalarak modernist sol söylemin konuya dair ahlaki bir tutuma sıkıştığını göstermeyi deneyeceğiz. Tabi bu aşamaya geçmeden önce bu kavram setine dair kısa bir bilgilendirmede bulunacağız.

Deleuze ve Guattari'de İfade-İçerik Problemi

Deleuze ve Guattari felsefesindeki önemli mücadelelerden biri gösterenler dilbilimine karşı yürütülmektedir. Düşünürler, yapısalcılığın “gösteren despotizmi” karşısında materyalist bir göstergebilim teorisini makineleşmeden, katmanlara, diyagrama ve tutarlılık düzlemine uzanan geniş bir kavramsal cephanelikte ortaya koymaktadır. Amaçlanan, “göstermeyen semiyotikler”/“gösteren-sonrası semiyotikler” odağında gösteren-gösterilen ikiliğinin yerinden edilmesidir. Bu doğrultuda da ifade-içerik probleminin anti-yapısalcılıkla yeniden ele alınması zaruridir. Düşünürler bunun için Hjelmslevci ifade-içerik düzlemlerine başvurmayı tercih etmektedir.¹² Bu tercih, bunun Saussurecü gösteren-gösterilen karşıtlığı gibi olmadığını içeren bir tercihtir. Zira aksi durum semiyotiği dilbilimine gömme riski taşımaktadır ki, düşünürlerde Hjelmslev'in -dilbilimin sınırlarında kaldığı düşünülse de- ayırımının Saussurecü ayırımla kolayca eşleştirilemeyeceği savunulmaktadır.¹³ Deleuze ve Guattari, iki düzlemin -hiçbir terimin diğerine nedensel önceliği olmaması anlamında- karşılıklı varsayım içinde olmasını değerli bulmaktadır (birbirlerini oluştururlar). Burada ifade de içerik de birbirine indirgenemez, birbirinden koparılamazdır. Düşünürler açısından aralarında uygunluk veya uyumluluk değil, tam bir “isomorphy” (*eşbiçimlilik*) vardır ki, onların eşbiçimliliği farklı bileşenlerde ve seviyelerde çok sayıda varyasyona tabidir. İfade-içerik arasındaki ayırım-birbirlerinden görelî olarak soyutlanabilmeleri anlamında her ne kadar göreceli terimler olsalar da- farklı şekillerde her zaman gerçektir. Biçim ve töz arasındaki ayırım ise zihinseldir. Burada kritik olan şey ikisi arasında katı bir bileşim değil, dinamik bir mücadelenin, karşılıklı kapmaların ve kapılmaların olmasıdır. Hjelmslevci ayırımı Önder Çelik'e referansla şu şekilde ifade edilebiliriz (Çelik, 2020: 49):

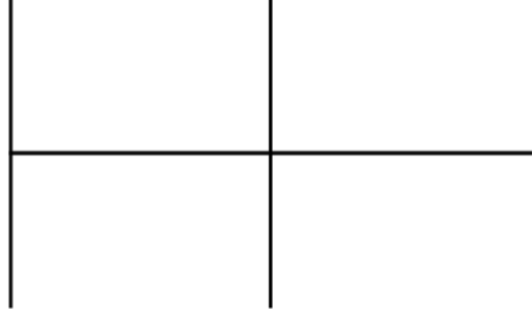
Biçim-dışı Madde

Biçim

Biçime Girmiş Madde

içerik

İfade

Hjelmslev, ifade ve içerik analizini “ikili eklemleme” üzerinden ortaya koyar. İlk eklemleme içeriğin biçim ve tözünü ilişkilendirirken, ikincisiyse ifadenin biçim ve tözünü ilişkilendirir. İki eklemleme arasındaki ayrım, biçim ve töz arasında değil, içerik ile ifade arasındadır. İlk eklemleme, kararsız parçacık akışlarından yarı-kararlı moleküler veya yarı moleküler birimleri seçer veya çıkarır (tözler); bunlara istatistiksel bir bağlantı ve ardışıklık düzeni uygular (biçimler). İkinci eklemleme işlevsel, kompakt, kararlı yapılar oluşturur (biçimler) ve bu yapıların aynı anda edimselleştikleri molar bileşikler meydana getirirler (tözler) (Deleuze ve Guattari, 1987: 40-41). Dolayısıyla düşünürler, ikili eklemlemeyi tözden biçime ve biçimden töze geçiş açısından vurgularlar. Bir ifade eklemlemesi bir de içerik eklemlemesi şeklinde iki ayrı şeyden bahsedilmemektedir ki, bu sebeple içerik ile ifade, ifade ile içerik arasında daima *ara-durumlar* mevcuttur. Nihayetinde ifadenin biçim ve tözleri ve içeriğin biçim ve tözleri olarak her birinin kendi biçim ve tözüne sahip olduğu dikkate alınmalıdır. Bu eklemleme kesinlikle bir boşlukta gerçekleşmez. Eklemleme, “biçimlenmiş maddeler ve biçimselleştirilmiş fonksiyonlar” olarak katmanları oluşturur; bir katmanın oluşumu, “ikili kısaç” demektir. Bir katmanın her tarafı, ikili kısaçlarla, ikili bağlarla, ıstakozlarla doludur. İfade ve içerik bir katmandan diğerine doğru farklılaştığı gibi, birbirine karışabilmekte veya aynı katman içinde bölünüp çoğalabilmektedir (Deleuze ve Guattari, 1987: 44). Onların eklemlemesi -kodlanmış ortamlardan, biçimlenmiş maddelerden meydana gelen- her katmanda aynı tarzda ayırt edilmemektedir.¹⁴ İkili eklemleme bazen molar ve molekülerle çalışırken bazen de değildir. Bunun nedeni ifade ve içeriğin bu çizgiler boyunca bölünebildiği gibi, bölünmenin başka çizgilerde de olabileceğidir. Amaç, tüm çizgilerde eklemleme noktalarını ortaya koyabilmektir. Dolayısıyla ikili eklemleme onları her bir katmandan çizdiği

çizgiye göre dağıtmaktadır (Deleuze ve Guattari, 1987: 44). Neticede daimi bir mücadeleden ve bu bağlamda kopmalarla, birleşmelerle açığa çıkan dinamik bir eklemlenmeden bahsedilmektedir ve bu tablo gösteren-gösterilen ayrımına benzememektedir. Burada gösterge, ileride de açıklayacağımız üzere tutarlılık düzleminde sürmekte olan bu mücadelenin dinamik bir bileşiminden meydana gelmektedir. “Çünkü burada ikili eklemlenme bundan böyle dilin iki hiyerarşik düzeyi arasında değil, ama içeriğin biçimi ile ifadenin biçimi arasındaki ilişkide tesis edilen iki ayrı dönüştürülebilir düzlem arasında vuku bulmaktadır” (Deleuze ve Guattari, 2012: 322).

Katmanlar, ilgili döneme ait tarihsel-toplumsal formasyona gönderme yaparlar ve Deleuze’ün bilgi eksenini olarak tarif ettiği birinci eksenini oluştururlar; katmanlaşmış her bir form bilgidir, bir katman üzerinde sadece bilgi mevcuttur.¹⁵ Tarihsel-toplumsal formasyonlar katmanlaşmış formasyonlar olarak belirirken, bunun anlamı görünebilir ve söylenebilir olanın eklemlenmesidir. Söylenebilir olan sözceyken, görünür olan görünürdür. Karşılıklı olarak birbirini varsayan, birlikte işleme zorunluluğu olmayan bu iki form arasında ortak bir ölçü değil, heterojenlik ve doğa farkı vardır ve ikisinin iç içe geçişi, yakalamaya/yumruk yumruğa dayalı bir savaştır (Deleuze, 2023: 10).¹⁶

Görünebilir olan ile söylenebilir olanı Deleuze ve Guattari, makinesel asamblaj ile kolektif sözcelem asamblajı olarak düşündürdüler. Asamblaj, kendilik biçimi olarak düşünülemeyen iki veya daha fazla heterojen öğenin eklemlenmesini, yani öbekleşmesini ifade eder. Asamblajın bir yanı sözcelemeyle ilgili olarak ifadeyi biçimselleştirirken, diğer yanı içeriği biçimselleştirir (ve elbette ki her birinin tözlerini içerir). Bunlar birbirinden ayrılamazdır. Asamblajın kendisinde hem ifade biçimlerini ya da gösterge rejimlerini (semiyotik sistemler) hem de içerik biçimlerini ya da beden rejimlerini (fiziksel) açıklayan bir şeye ulaşılır (Deleuze ve Guattari, 1987: 141). Bunlar asamblajın “yatay” eksenini oluştururlar. Onu kesen dikey eksen ise yersiz-yurtsuzlaşma dereceleriyle ilgilidir.¹⁷ Kolektif sözcelem asamblajı, ne bir özneye veya sözcelem öznesine ne de bireyselleştirilmiş bir varlığa veya verili bir toplumsallığa işaret eder. Bireysel veya grup faillerine odaklanmaz. Önceden oluşturulmuş bu faillerden kaçtığı için kolektif olarak nitelendirilir. Sözcelem asamblajı doğrudan öznellik üretimini gerçekleştiren şeydir. Öznelliğin üretim tarzları bu asamblaj içerisinde yer alır. Bir işlev olarak sözcelemler ise dil ve sözcükler üzerinde öncelik sahibidirler. Kelime, cümle, önerme ve söz edimlerine indirgenemezler (ancak kelime, cümle ve önermelere içkindirler). Asla anlamlama ve işaret etme değildirler. Formasyon kuralları içeren, değişkenlik kuralları olan sözceler çoklukturlar ki, bu anlamda bir heterojen sistemden diğerine geçişi ifade ederler ve bu sebeple

diğer sözcelerle ilişki içindedirler (Deleuze, 2019: 130). Kişisiz ve birey-öncesi, yersiz-yurtsuzlaştırıcı ve en önemlisi kuvvet ilişkilerinin haritasının çıkarılması anlamında diyagramatik bir çokluk içinde üretilirler. Bu bağlamda da sözcemele kuralları, tekilik kurallarıdır. Tekilliklerin yayılımını varsayan sözceler, “tekil bir noktanın komşuluğundan başka bir tekil noktanın komşuluğuna giden bir dizi oluşturmak” (Deleuze, 2019: 267) anlamında tekil noktaları düzenlerler; bu noktalar arasında komşuluk ilişkisi, bu komşulukta integral eğriler kurmaya yararlar. Sözc-eğriler de “tekillikler arasındaki kuvvet ilişkilerini veya iktidar ilişkilerini edimselleştirirler” (Deleuze, 2019: 283). Makinesel asamblejara geldiğimizdeyse onlar hem ifade ve içeriği birlikte uyarlarlar, aralarında ikili tek anlamlı ilişki kurarlar hem de katmanları diğer katmanlarla ilişkilendirirler ve bu sebeple “ara-katman”dırlar (*interstrarum*). Katmanların “yan-katman” (*parastrata*) ve “üst-katman” (*epistrata*) olarak bölünmesine kılavuzluk ederler (Deleuze ve Guattari, 1987: 72). Katmanlar arasında, bir alt-katman (*substratum*) olarak çalışan her şeyle ilişki kurulmasını sağlarlar. Bunlar esasında katmanlaşma sürecinin öz-örgütlenmesinin gerçek failleridir. Katmanlar arasındaki farklı ilişkileri ve görelî hareketleri düzenlerler. Katmanlaşmanın ve katmanları birleştirmenin vektörleridir. Belirli bir katmandaki ifadenin ve içeriğin kesişme noktalarında yer alırlar. Ama aynı zamanda mutlak yersiz-yurtsuzlaşmanın keskin uçlarına da sahiptirler. Tüm katmanların tutarlılık düzlemiyle kesişme noktasında eşzamanlı olarak bulunurlar ve bu yüzden tutarlılık düzlemiyle temas halindedirler. Onlar aynı zamanda soyut makineyi gerçekleştirirler ki, bu yüzden de “meta-katman” (*metastratum*) olarak çalışabilirler (Deleuze ve Guattari, 1987: 73). Burada önemli olan soyut makine ile makinesel asamblejin karıştırılmamasıdır. Her ne ölçüde birbirleriyle ilişkili olsalar da makinesel asamblej soyut makineden oldukça farklıdır. Aralarında elbette ki eşzamanlılık vardır. Ama soyut makine, gerçekliğin çeşitli düzeylerini katedip (temsilin değil, gerçeğin işlevidir ve yeni tipte bir gerçekliği inşa eder) hem katmanlaşmaları kurar hem de bunları yok eder. Dışarıdan kümelenmiş bir kod sistemi veya evrensel bir oluşum değildir. Aksine tekildir. Herhangi bir biçim veya tözle ilişkilenebilir. Maddeyle işler ve işleviyle anlam kazanır. Kişileri, özel adları, özneleri değil, bu ikisini tayin eder (Deleuze ve Guattari, 1987: 142). Soyut makine, ikili eklemlemeyle doğrudan alakalıdır. Daha doğrusu ikili eklemleme, her türden katmanda olmayı pekiştiren soyut makinedir. İfade düzlemi ile içerik düzlemi arasında tek bir tutarlılık düzlemi çizdiği için onlar arasında bir ayırım yapmaz, ifade ve içeriğin değişkenlerinin maruz kaldıkları varyasyonları betimler (ama belirlemez) ve onları kendi dışında katmanlara ve yeniden yerli-yurtlulaştırmalara göre dağıtır. Soyut makine, farklı katmanlardaki farklı eklemleme süreçlerine işaret eder. Her katmanı birbirinden farklı kılan şey farklı soyut makinelere sahip olmalarıdır. Soyut makine, katmanlara

gömülüdür. Soyut makine ne katmandan önce var olabilir ne de onu aşabilir; üzerinde bulunduğu katman tarafından oluşturulur (Deleuze ve Guattari, 1987: 45). Fakat soyut makine kendi içinde katmanlardan arındırılmıştır, yersiz-yurtsuzlaştırılmıştır. Zira katmanlardan arındırılmış parçacık-işaretleri (mutlak olana geçiş) çıkaracak ve hızlandıracak güce veya virtüelliğe sahip olmasaydı, katmanlarda bile asla mevcut olmazdı (Deleuze ve Guattari, 1987: 144). Bir yaratım vektörü olarak soyut makine, bir asamblajın diyagramı olarak düşünülür. Somut asamblajın içinde çalışan, makinenin diğer türlerine baskın olan soyut makinenin, biçimlenmemiş öğelerden vücut bulması, onun diyagramatik işlevlerden üretilmesiyle ilişkilidir. Bazen katmanların içinde kalmaya devam eder, bazense tutarlılık düzlemi içerisinde gelişir. Soyut makine, kendini ve eş zamanlı olarak tutarlılık düzlemini oluşturur (Deleuze ve Guattari, 1987: 512). Tutarlılık düzleminin tekilliklerini, yoğunluklarını ve akışlarını birbirine bağlar (Deleuze ve Guattari, 1987: 151).

Son kertede ortamların kodsuzlaştığı bölgelerde işleseler de kolektif asamblajların katmanlarda üretildiğini tekrar etmek durumundayız. Asamblajların bir yanı katmanlara/yerli-yurtlulaşmaya, diğer vektörü tutarlılık düzlemine/yersiz-yurtsuzlaşmaya dönüktür. İkinci yönü, herhangi bir şekilde biçimlenmeyen, kararsız/geçici parçacıklardan oluşan, göçebe bir tekillik üretimi olarak organsız beden şeklinde düşünebiliriz. Nihayetinde organsız beden, katmanlar düzeyinde sıkıştırılan veya kalınlaşan tutarlılık düzlemini ifade etmektedir (Deleuze ve Guattari, 1987: 41). Katmanlara içkin olan ve soyut makine tarafından kaplanan tutarlılık düzleminde ne bir derece ve seviye ne de yakınlık ve uzaklık farkına yer vardır. Hiçbir şekilde birleştirici olmayan tutarlılık düzlemi, içerik-ifade ya da biçim-töz arasındaki ayrımla ilgili değildir. Tutarlılık düzlemi, katmanların tözlerinin ve biçimlerinin altında organsız bedenle ilişkili olarak sürekli yeğinsellik üretmesiyle işlevlenir (Deleuze ve Guattari, 1987: 42). Tutarlılık düzlemi, tekillikler tarafından işgal edilir; parçacıklar ve akışlarla doludur. Tekillik üretimi olarak çokluğun virtüelliğini serimleyen tutarlılık düzleminde, tekillikler mutlak yersiz-yurtsuzlaşmayla yersiz-yurtsuzlaştırılmıştır. Bu anlamda da kişisiz ve birey-öncesi olarak, kendisini açık bir alanda dağıtan göçebe dağılım şeklinde çalışır ve çoklukların üretilmesini sağlarlar.

Mülteciliğin Özneleştirilme Pratiği ve Karşı-Öznelliği

Orta Doğu'daki iç savaşlar düzleminin, ulus-devletlere evrensel ölçekte mültecilik konusuna dair hukuki açmazlar getirdiğini söylemek pek mümkün görünmüyor. Belki de bu açmazların iklim mülteciliği üzerinden ayyuka çıktığı düşünülse de Avrupalı devletler mevcut sığınmacı akınları karşısında statü problemiyle pek karşılaşmadı. 1951 Cenevre Sözleşmesi ve 1967 tarihli Ek-Protokol'e ait

uygulamalar sürdürülmeye devam edilerek, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan katmanlaşmanın içerisinde temel hukuki çerçeve korundu. Özellikle 1967 Ek-Protokol'ünün, 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin "1951 yılından önce ve Avrupa'da meydana gelen olaylar" şeklindeki tarihi ve coğrafi sınırlamasını kaldırması, bu Protokole imza atan ülkelerin elini kolaylaştırdı. Diğer taraftan coğrafi sınırlandırmayı kaldırmayan Türkiye, Suriye'den gelen kitlesel sığınmacıların durumunu, Suriyeliler için tanıdığı "geçici koruma statüsü" yoluyla açıklığa kavuşturdu.

Dolayısıyla mültecilerin özneleştirilme pratiği hâlâ İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan katmanlaşmanın ve bu bağlamda mülteci hukukunun genel yapısı üzerinden sürdürülmektedir. Aynı özneleştirme pratiğini geleneksel sol söylem de üretmeye devam etmektedir. Mültecileri, başka bir vurguyla kolektif bedenleri edimsel şey durumu olarak görüp, özneleştirilmeden konuşulamaz hale getirmeyi süreklileştirmektedir. Bu yaklaşım açısından mülteciler, herhangi bir ulus-devlet çatışında yerli-yurtlulaştırılmadan hakkında konuşulamaz olarak görülmektedir. Herhangi bir statü verilmeden ne insan haklarının nesnesi kılınabilirler ne de sosyal politikaların ve kamusal hizmetlerin alıcısı olabilirler. Bu, tamamıyla onları "insanileştirme" gayretinin uzantısı bir anlayış. Zira mültecilere ilişkin geleneksel, modernist solun genel tutumu insanileştirmeden öte değil. Bunu ahlaki bir yargıçlık olarak düşünmemek elde değil. Mültecilerin politik kudretini reddeden, onları politik bir öznellik olarak görmeyen ahlaki bir yargıçlık... Ne diğer toplumsal hareketler gibi ne de diğer toplumsal hareketlere temaslılarıyla düşünülen, kolektif bir mücadele alanının içerisinde görülme, kısacası direniş öznellikleri olarak kavranmayan ve bunların ötesinde bir yük gibi görülen bir konuma sıkıştırılmış durumdadır. Bu yükün, ancak onlara ilişkin geliştirilecek vicdani ve ahlaki bir bağla hafifletilebileceğine inanan sol bir anlayış mevcut. Bu yönde geliştirilen genel tavır ya hiçbir zaman için bir ilişkiye dayanmayan, dışsal, biçimsel bir dayanışma söyleminin ya da bedendeki virtüellikten dolayı asla tam olarak kapanması mümkün olmayan bir mesafeye dayanan, psikolojik bir olgu olarak empati sözcüğünün ardına gizlenmekte. Bunlarla birlikte liberalleşmiş sol söylemin kültürel çoğulculuğun şemsiyesine sığdırma gayretini de unutmamak gerekir. Kaldı ki, tüm bunların daha da ötesinde artık ırkçılıktan da fazlasıyla nasibini almakta mülteciler. Krizin nesnesi olarak görülüp insanileştirildikleri çerçeve, yerini son dönemde krizin öznesi olarak görüldükleri ırkçı çerçeveye bırakmış durumda. Bu yüzden sürekli olarak bir yerlere gönderilmelerine dair çaba fazlasıyla yaygın. Tüm bu söylediklerimizi en iyi ifade edecek sözleri, Agon Hamza'da görebiliriz:

Solun büyük bölümü ahlaki fail rolünü oynuyor, bilhassa mültecileri ve içinde buldukları kötü durumu *insanileştirme* çabasıyla meşgul. Bütünüyle ırkçı bir tavır bu, çünkü koca bir insan grubuna çocuk muamelesi yapılıyor. Mültecilere kucak açalım gibi kamusal bir duyarlılık düpedüz yetersiz kalıyor. Sistemleştirme de aynı ölçüde önemli; yani mültecilerin toplumsal hizmetlere erişim ve katılımı, devamlı, zamanında ve uygun bir tıbbi bakım, eğitim sürecine katılım vb. (Hamza, 2020: 200-201)

İmdi, bahsettiğimiz özneleştirme pratiğinin nasıl olduğunu Deleuze ve Guattari'den hareketle yukarıda değindiğimiz ifade-içerik düzlemi üzerinden aktarmaya çalışabiliriz. Hjelmslevci ayrımın ifadenin tözü ve içeriği ile biçimin tözü ve içeriği şeklinde olduğunu göstermiştik. İfade ve içeriğin eklemelenmesi ise tarihsel-toplumsal formasyonu belirten katmanlaşmayı oluşturuyordu. Bu da bir arşiv olmakla beraber bilgi ekseninin ortaya çıkması demekti. Bunu, söylenebilir olan ile görünebilir olanın eklemelenmesi olarak düşünebiliyorduk. İfade düzlemi, söylenebilir olanın sahasına, içerik düzlemi ise görünürlük yerine gönderme yapıyordu. Deleuze ve Guattari, ifadenin “kolektif sözcelem asambلاجı”, içeriğınse “makinesel asambلاجı” olduğunu vurguluyordu. Dolayısıyla bunu mültecilik olgusu bakımından ifadeye karşılık gelen mülteciliğe ait sözcelem asambلاجları ve içeriğe karşılık gelen makinesel asambلاجların karşılaşması olarak düşünebiliriz. Başka bir tarzda altını çizersek, mülteciliğe ait söylenebilir olan ile görünebilir olanın eklemelenmesi şeklinde anlayabiliriz.

Söylenebilir olana ait ifade rejimini oluşturan şey olarak, İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi ve 1951 Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme başta olmak üzere bunlarla birlikte göç ve mülteci hukukuna temas eden Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, Avrupa Sosyal Şartı, Amsterdam Antlaşması, Kitleli Sığınmalarda Geçici Koruma Yönergesi gibi sığınmacı ve mültecilerin statüsünü belirleyen ve onları hizmet ve politikaların nesnesi kılan bir dizi uluslararası antlaşma ile ulusal düzeyde ortaya çıkan ulus-devletlerin kendilerine ait mülteci hukuklarını (ki, bunların tamamı en temelde gücünü evrensel insan hakları söyleminden alıyor) belirtebiliriz. Tabi bunu, ifadenin biçimi şeklinde görmek gerekir. İfadenin tözünü, yani biçimlenmiş maddesini ise sığınmacı ve mültecilerin koruma statülerini belirten sahip oldukları geçici koruma kimlik kartı, uluslararası koruma kimlik kartı gibi, onların aynı zamanda refah hizmetlerinden yararlanmasının koşulu olan belgeler olarak düşünebiliriz. İçerik kısmına geldiğimizde, mültecinin kendisi içeriğın tözü olarak düşünölmelidir, yani mülteci biçimlenmiş bir maddedir. Peki, hangi formda biçimlenmiş madde? Nasıl ki işçi fabrika, mahkûm hapisane, deli tımarhane formuyla biçimlenmiş maddeyse; mülteci de kamp ve uydu kent formuyla biçimlenmiş maddedir. O yüzden bunlar içeriğın biçimini oluşturmaktadır. Aynı

zamanda burasının görünebilir olana ait olduğu unutulmamalıdır. Sığınmacı ve mültecilere ilişkin önemli tartışmalardan biri de onların kamplara sığdırılarak özneleştirilmelidir. Buradaki mesele sıklıkla ele alındığı gibi onların şehir merkezinden uzak, verimsiz alanlara yerleştirilerek toplumsal yaşamdan izole edilmeleri, görünür alanın dışına atılmaları değildir. Bunun kendisi bir görmeme hali değildir. Başlı başına bir görme biçimidir. Sığınmacı ve mülteciler tıpkı bir hapisane veya tımarhane gibi ya kamplara ya da uydu kentlere kapatılarak gözetim ve denetim altına alınmaktadır.¹⁸ Bilhassa “güvenikleştirme” politikasının sonucu olarak Türkiye’de talepleri dikkate alınmadan farklı uydu kentlere yerleştirilen sığınmacıların, yerleştirildikleri kent sınırları içerisinde mecburi ikamete tabi tutulmaları, eğitim, sağlık, istihdam, sosyal güvenlik gibi hizmetlerden olağan-dışı durumlar haricinde (izne tabi olarak) buldukları kent dâhilinde yararlanmaları, uydu kentin izinsiz olarak terk edilmesinin ceza işlem gerektirmesi, üzerlerine yapışan bildirim yükümlülüğü gibi açık-hava cezaevini andıran uygulamalar durumu daha da vahim kılmaktadır.

Son kertede mültecilerin özneleştirilme pratiğine dair aktardıklarımızı, aşağıdaki şekil aracılığıyla netleştirebiliriz.

	Töz (biçimlenmiş madde)	Biçim
İçerik	Mülteci	Uydu kent, kamp
İfade	Kart, kimlik belgesi	İnsan hakları hukuku, mülteci hukuku

Göçmen, sığınmacı ve mültecilere dair belki de en muğlak görülen konulardan biri onların direniş öznellikleridir. Kadın hareketi, işçi sınıfı hareketi, öğrenci hareketi gibi bir toplumsal hareketin öznellikleri olarak neredeyse hiçbir zaman ele alınmazlar. Bunun nedenlerini ayrı ayrı ortaya koymak zor olsa da sebebi en basitinden herhangi bir örgüt çatışında güçlenmiş bir eylemliliğin/pratiğin/mücadelenin içinden somut bir direniş analizinin odağı olarak görülmemelerinde aranır. Başka bir vurguyla herhangi bir Marksist örgüt tipolojisinin dâhilinde olmamalarında... Bu, elbette ki onların politik bir direniş özneliği üzerinden düşünülemeyeceği anlamına gelmez. Molar tarafları olduğu gibi moleküler olarak devinen ve kaçış çizgilerine sahip olan bir direniş pratiğinin neden dışında olsunlar ki?

Deleuze ve Guattari (1987: 200) hepimizin çizgilerden oluştuğunu, toplumsal sahanın aralarında iyi-kötü şeklinde bir ayrımın söz konusu olmadığı, birbirine içkin molar, moleküler ve kaçış çizgileri olmak üzere üç çizgiyle katedildiğini ortaya koyarlar. Kaçış çizgileri için söyledikleri en önemli şey onların diğer çizgilerden

daha az bir gerçekliğe sahip olmadıkları, bir hayal ürününü ya da sembolik bir şeyi ifade etmedikleridir. Kaçış çizgileri, diğerlerinden sonra gelmezler, en başından beri oradadırlar; hatta diğerlerinin onlardan türediğini söylemek bile mümkündür.¹⁹ En dikkat çekicisiyse onların verili bir patikayı takip etmemeleri, öngörülebilir olmamalarıdır. Kaçış çizgileri, George Jackson’dan esinlenen, “en büyük yanlışlık, tek yanlışlık, kaçış çizgisinin yaşamdan kaçışı içerdiğini sanmak olacaktır. Ama kaçmak tersine gerçek üretmek, yaşamı yaratmak, kendine bir mücadele silahı bulmaktır” (Deleuze, 1990: 74) sözlerle net bir biçimde vurgulanır. Burada artık “kaçan grup veya kişi çizgiyi takip etmez, yaratır; bir silahı ele geçirmez, bizatihi kendisi silahtır” (Deleuze ve Guattari, 1987: 204). Kaçış çizgileri pratiği, moleküler akışın içerisinden bir silah çıkarılmasıdır. Silah meselesi üzerinden dikkat edilmesi gereken şey, kaçış çizgilerinin, aynı zamanda bir yerli-yurtlulaşma, molarlaşma barındırdığı gerçeğidir. Bu yüzden düşünürler, “kaçmak için bir kez daha yaklaşmak” gerektiğini savunurlar. Kaçarken silah aranması ve kaçanın bizatihi kendisinin silaha dönüşmesi ise bir edimselleşmenin işaretidir. İşte bu silah, virtüelin edimselleşmesine dairdir.²⁰ Bu, asla edimsel şey durumuna gönderme değildir. Dolayısıyla gösterilmesi, işaret edilmesi gereken bir husus olarak anlaşılabilir. Silah, virtüelin içerisinden bir gerçek yakalamak demektir. Hatırlanacağı üzere virtüel tamamıyla gerçektir. Gerçekleşebilen şey değildir. Gerçekleşebilecek olan şey, olanaklı olandır.

Örneğin, göçmen ve mültecilerle sıklıkla özdeşleşen, “getto” olarak tarif edilen bir tartışma vardır. Mültecilerin genellikle metropolden uzak banliyölerde, dışarısına kapalı sosyal konutlarda kendi içlerinde yaşadıkları söylenir. Bu alanlar öyle alanlardır ki, başta polis olmak üzere herhangi bir devlet kuruluşu dâhil dışarıdan kimsenin bu alanlara kolayca girmesi söz konusu değildir. Bu bölgeler, “kurtarılmış bölge” olarak tanımlanıp, özerkliğiyle betimlenir. Fakat kaçış çizgileri pratiği olarak düşünülmez. Biz, bu tabloya kaçış çizgileri pratiği üzerinden yaklaşmaktayız. Kaçarken aranan ve bizatihi kendisi olunan silah, bu özerk bölgelerde yatmaktadır. Devlet mekanizmalarından ayrı, kendi içinde hızlı ve örgütlü hareket eden, sıklıkla devletle çatışan, yer yer molarlaşan, kolektif eylem pratiği güçlü bir makine söz konusudur. Bu makine, her makine için geçerli olduğu gibi kendi içinde sayısız makine barındıran, kopmalarla, kesilmelerle ve birleşmelerle çalışan, gıcırda ve bozulmalarla işlevlenen, kendi ilişkisini dağıtan ve bunların dışında en önemlisi edimsel bağlantılara, şey durumuna indirgenemeyen, kaçış çizgilerinde olduğu gibi öngörülemez bir makinedir. Zira onların direniş öznelliğini makinenin odağında kavradığımız için meseleye virtüellikleriyle bakabiliyoruz. Bu makine, tamamıyla özneleşmelere karşı gelişen alternatif bir öznellik üretim süreci içerisinden okunmalıdır. Bunu “otopietik makine” olarak görebiliriz. Guattari, Humberto Maturana ve Francisco

Varela'nın *Bilgi Ağacı*'ndaki (2010) gelişimi için kendinde bulunmayan etkenlere ihtiyaç duyan yaşamsal organizasyonlar ile kendi kendini biçimlendiren yaşam formlarına dair ayırımından hareketle kendilerinden başka şeyler üreten "allo-poietik makineler" ile kendi tamamlayıcı parçalarını sürekli yenileyen bir işleyiş sayesinde kendi düzenini üreten ve belirleyen "oto-poietik makineler" arasında ayırım yapmaktadır. Guattari'de (2021) oto-poietik makine, çok-anlamalı kartografik yöntemin öznellik süreciyle birlikte var olmasına, öznellik üretim araçlarının oto-poiesis'inin olanaklı kılınmasına gönderme yapar. Guattari, oto-poietik makineyle bir sanatçının sürekli olarak yeni yaratımlara açılmasına benzer şekilde otonom bir devrede öznelliklerin üretilmesine odaklanır, yani tekilliklerin bileşim haritasını çıkartarak, özneliğin otonomist bir yaratım sahası aracılığıyla kaçış çizgilerine bağlanmaya... Mesele, verili/kristalleşmiş öznelliklerle karşılaşmak değil, otonominin gerçekleşme sürecini ortaya koymaktır. Fakat Guattari'nin Maturana ve Varela'nın oto-poietik makinesine nasıl müdahale ettiğine bakmak gerekir. Maturana ve Varela açısından oto-poietik makine, kendi bileşenlerinin bir üretim sistemi olarak işleyişi yoluyla sürekli kendi organizasyonunu üreten ve belirleyen bir makinedir ve bunu pertürbasyonlar ve pertürbasyonların telafisi koşulları altında sonsuz bir bileşen devri açısından yapmaktadır. Kapalılık oluşturan bu tarz makinelerin girdileri ve çıktıları yoktur, ancak iç-yapısal değişime uğramasına neden olan bağımsız olaylar tarafından bozulabilmektedir. Oto-poiesis'in tam da bu bağlamda kendi üzerine kapanan, kararlı niteliğine müdahale etmeye çalışan Guattari, onu başkalık ilişkilerini koruyan evrimsel ve kolektif varlıklar açısından yeniden düşünmeyi önerir ki, bu durumda kurumlar ve teknik makineler allo-poietik gibi görünür (Guattari, 2021: 118). Bu yüzden Guattari, onların ancak makinesel asamblaj içerisinde çalıştırıldığında oto-poietikleşeceğini düşünür. Dolayısıyla kaçış çizgileri açısından mesele, allo-poietik gibi görünen şeyi makinesel asamblaj düzleminde oto-poietik olanın içerisine alabilmektir.

Sonuç Yerine

Bu çalışma, geleneksel sol söylemin göçmen ve mültecilik olgusuna, onların özneleştirilmesi bağlamında ahlaki bir yerden yaklaştığını, onları ahlakın bir nesnesi haline getirdiğini savunmuş ve bu tutumun göçmen ve mültecileri direnişin politik özneliği olarak görmekten alıkoyduğunu iddia etmiştir. Göçmen ve mültecilerin özneleştirilmesinin ise Deleuze ve Guattari'den hareketle ifade (sözceleme asamblajı) ve içerik (makinesel asamblaj) düzlemlerinin eklemelenmesi yoluyla gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Geleneksel sol söylemin bu yaklaşımının, göçmen ve mülteciliğin ele alınmasında bu grupların edimsel şey durumuna indirgenmesi hatasına, yani virtüel halleriyle düşünülmemesine bağlı olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıklama, aynı

zamanda geleneksel sol söylemin göçmenliği kapitalizmin kurucu dinamizmi olarak görmemesiyle (kriz olarak algılamasıyla) ve günümüz mülteci akınlarının ulus-devletleri krize soktuğunun netleştirilmemesiyle alakalı olduğu üzerinden değerlendirilmiştir. Bu hatanın teorik zemini, virtüel ve edimselin ayrı sahalara olarak analiz edilmesinde, virtüelin gerçek-dışı gibi görülmesinde yatmaktadır. Böyle olduğunda da bu gruplar direniş öznelliğinin, kaçış çizgilerinin dışında düşünülmektedir. Oysaki mesele göç ve mülteciliğin virtüelliklerine; birbirine içkin molar, moleküler ve kaçış çizgileri olmak üzere tüm çizgilerde bakabilmektir. Buradaki en önemli şeyse kaçış çizgilerinin bir pratik olarak idrak edilmesinde gizlidir. Göçmen ve mültecileri kaçış çizgileri pratikleri içerisinden düşünmek, konuya virtüelin edimselleşmeleri olarak eğilimler üzerinden yaklaşmak demektir. Bu, asla “göçmen ve mültecilerin pratiği bu olmalıdır” gibi bir durum değildir. Aksine onların direniş pratiklerine verili bir yerden yaklaşmamak, bu pratikleri makinesel bir düzlemde okumak anlamına gelmektedir.

Sonnotlar

1) Bu noktada geleneksel Marksist söylemlerle göç konusunu -kriz ve birikim rejimi üzerinden- ele almaya çalışan yaklaşımlara örnek olarak Hanieh’in (2022) “Migration, Borders and Capital Accumulation”, Whitehead’in (2022) “Finance Capital with Ethnic Cleansing: Primitive Accumulation and Forced Migration”, Roberts’in (1995) “Socially Expected Durations and the Economic Adjustment”, Georgi’nin (2019) “Toward Fortress Capitalism: The Restrictive Transformation of Migration and Border Regimes as a Reaction to the Capitalist Multicrisis”, Samaddar’ın “Globalization, Migrant Labour, and Capitalism: Past and Present” (2021) eserlerine bakılabilir.

2) Kriz yaklaşımı noktasında Marksizm içerisindeki ayrışmalara ve daha özde Otonomist Marksizmin konumuna bakmak için Negri’nin (2006) “Kapitalist Tahakküm ve İşçi Sınıfının Sabotajı”, Clarke’in (2009) “Marx’ın Kriz Teorisi” ve Bell ve Cleaver’ın (2006) “Marx’ın Kriz Teorisi” başlıklı metinlerine bakılabilir.

3) Şey durumundan kastımızı açıklamak için Deleuze’e başvurmak gerekecektir. Deleuze, *Anlamın Mantiği*’nda (2015) edimsel şey durumu, yani cisimler ile cisimsiz olan/cisimsel nesnelere ile cisimsiz olaylar arasında ontolojik bir ayrım yapıyor. Şey durumu nitelikleri ve nicelikleri, ilişkileri kapsayan, en az töz kadar varlık olan şeye, yani cisimsel olana gönderme yaparken, cisimsiz olan birey öncesi ve kişisiz olana, maddi şeylerin nedensel düzenine yerleştirilemez olana işaret ediyor. Deleuze’ün amacı, saf olay ile şey durumunu birbirinden ayırarak, saf olayların cisimsiz sonuçlar olduğu için cisimsel nedenlerden doğa farkıyla ayrılmasını serimlemektir. Bir başka anlatımla olayı şey durumuna indirgenemeyen saf olayla, tümel ya da tikel olmayan *oluş* boyutuyla, yani cisimsel edimselleşmelerden kurtararak çözümlemektir. Mülteci konusunda kastettiğimiz şey de tam olarak burada yatmaktadır. Mülteci meselesini kriz olarak gören yaklaşımlar onu cisimsel olanın içinden kavrama hatasına düşerek, belirli uğrak ya da momentler olmadan çözümleyemez pozisyona düşüyor.

4) Aşırı-sağın yükselişini mültecileri hedefe koyarak açıklamaya çalışan “sol” ve “sol liberal” söylemlere yönelik eleştiri adına Zizek’in (2020) “İnsan Yüzlü Teröristler” metnine ve daha geniş bir çözümleme için *Against the Double Blackmail: Refugees, Terror and Other Troubles with the Neighbours* (2017) eserine bakılabilir.

5) Bunun için yine Zizek’in “What our fear of refugees says about Europe” (2016) metnine bakılabilir.

6) Kapma konusuna dair *A Thousand Plateaus*’un “Apparatus of Capture” (1987: 424-474) bölümüne bakılabilir.

7) Bu, aslında Deleuze ve Guattari’de n-1 olarak tarif edilen şeye gönderme yapar. Burada -1 olarak çıkarılan veya bozulan şey, kurucu bir unsurdur.

8) Aksiyomatik, “yersiz-yurtsuzlaştırılmış kaynakları birleştirerek ve onları yeniden yerli-yurtlulaştırıcı birleşiminden meydana gelen artığı temellük ederek işler” (Holland, 2007: 52). Deleuze ve Guattari’nin ifadesiyle kapitalizmin aksiyomları, “kuramsal önermeler veya ideolojik göndermeler değil, sermayenin semiyolojik biçimini inşa eden ve üretim, dolaşım ve tüketimin düzenlenişlerine tamamlayıcı parçalar olarak dâhil olan işlemsel sözcelemelerdir” (Deleuze ve Guattari, 1987: 461).

9) Bu noktada Deleuze’ün şemayı Kantçı mümkün deneyim olarak kategoriye uygulamaktan çıkartıp, dramlaştırma yoluyla gerçek deneyime nasıl kapı açtığına bakmak gerekir. Bunun için *Fark ve Tekrar*’ın (2017) “Kendi İçin Tekrar” bölümüne ve *Kant Üzerine Dört Ders*’teki (1995) şema-sentez karşılaştırmasına bakmakta yarar var.

10) Virtüelin de edimselin de gerçek olduğunu ve ikisinin de kendilikler olarak kavranamayacağını belirtmek gerekir. Deleuze felsefesinde virtüel ile gerçek değil, virtüel ile edimsel birbirine karşıttır. Gerçekle karşıtlık içinde olan olanaklı olanır. Virtüel ile edimsel arasındaki ayırım, olanaklı ile gerçek arasındaki ayırım değildir. Olanaklı olan, gerçekleşebilecek olan ya da gerçekleşebilir, ama henüz gerçekleşmemiş olanır. Olanaklı olanın edimselliği olabilir, ama gerçekliği yoktur. Virtüel ise edimselin imgesi veya hayaleti değildir; tam bir gerçekliğe sahiptir, gerçek olabilmek için herhangi bir şeyin ona eklenmesine ihtiyaç duymaz ve bu gerçeklik diferansiyel ilişki ve tekillik dağılımlarıyla kurulur. Buradaki karşıtlık kesinlikle bir çelişki yaratmak manasında değildir. Virtüel sürekli olarak kendisini duyuran, alttan-alta veya içten-içe işlemeye başlayan bir şeydir (Deleuze, 2009: 149-185).

11) Deleuze’ün *Nietzsche ve Felsefe*’sinde (2010) soybilimsel, *diferansiyel ve oluşumsal* öge olarak ifade edilirken diferansiyel öge, ilişkide olduğu varsayılan iki ya da daha çok kuvvet arasındaki nicelik farkının üretiminin ögesi, oluşumsal öge ise bu ilişkideki her kuvvetin nicelik farklarına denk düşen niteliğin üretim ögesi olarak vurgulanır.

12) İçerik düzlemini anlambilim ve pragmatik yollarla, ifade düzleminiye geleneksel yapısal yöntemlerle analiz eden ve bu bağlamda göstergenin ifade ve içeriğin ilişkisinden doğduğunu savunan (“gösterge işlevi”) Danimarkalı göstergebilimci Hjelmslev, Kant’a gönderme yaptığı en önemli kitabı *Prolegomena to a Theory of Language*’de (1961) (*Bir Dil Teorisinin Prolegomena’sı*) gösterge kuramını ifade biçimi ve ifade tözü ile içerik biçimi ve içerik tözü arasındaki ilişkide inşa etmektedir. İfade biçimi, dilsel göstergenin yazı ya da ses olarak söylenmesidir. İfade tözü ise dilin henüz yapısal bir nitelik vermediği ses yığındır. İçerik biçimi, içerik tözünün somutlaşmasıdır. Hjelmslev, tözün somutlaşmış biçimi olarak yazınsal, bilimsel her türlü ifade biçimi, konuşma türünde zaman, mekân, aşk, ölüm, doğa gibi tözlerden söz eder. İçeriğin tözü ise dil tarafından henüz yapısal bir nitelik kazanmamış dil dışı gerçekliklerdir. Bu, nesnel biçimde tanımlayabileceğimiz anlamdır ve bu sebeple incelenmesi ve tanımlanması diğer bilim dallarına bağlıdır (Günay, 2008).

13) Düşünürlerin Hjelmslev hakkındaki görüşlerine bakmak için *A Thousand Plateaus*’un “The Geology of Morals (Who Does the Earth Think It Is?)” (1987: 39-75) ve “Postulates of Linguistics” (1987: 75-111) bölümlerine gidilebilir. İkili, Hjelmslevci yaklaşımda ifade ve içerik arasındaki ilişkide her ikisinin oluşumun önceleyen maddi bir alt tabaka (*purport*) bulunmasını değerli bulmaktadır. Bu alt tabaka, tutarlılık düzlemine, yani biçimlenmemiş öğelere kapı açmaktadır. Saussurecü ayrımla benzerlik kurulamayacağına dair meseleye “semiyotik bakımdan biçimlenmemiş madde” ile “semiyotik bakımdan biçimlenmiş töz” arasındaki ayrımın, ifade ve içerik ilişkisinden bağımsız olarak kurulduğu ölçüde bu ayrımın sınırlarından çıkılabileceğidir. Bunun en temel anlamı Guattari’de (2020: 73) kurumsal semiyotikleri; “anlamlama semiyolojileri” ve “sembolik semiyolojiler” şeklinde ayrılan, ifade ve içeriğin ikili düzlemlerindeki semiyotik bakımdan biçimlenmiş tözle birlikte gösterge sistemleriyle ilişkilenen, işaret-etme-temsil-anlamlama işlevlerini üstlenen “gösteren semiyoloji”lerin hegemonyasından kurtarmaktır.

14) İfade ve içeriğin dağılımı, düşünürlerin belirlediği “fizyo-kimyasal”, “organik” ve “antropomorfik” şeklindeki üç majör katmanda farklıdır. Katman türleri arasında ayrımlar söz konusudur. Burada molar ve molekülerin dikkate alınan katmana bağlı olarak farklı kombinasyonlara sahip olduğu göz ardı edilmemelidir (Deleuze ve Guattari, 1987: 503).

15) Deleuze, Foucault üzerine yürüttüğü derslerin birinde; diğerine doğru kaymaların olduğu bilgi, iktidar, öznellik şeklinde üç eksen belirler. *Foucault Üzerine Dersler: İktidar*’da (2023) daha çok bilgi ile iktidarı karşılaştırır. Deleuze’e göre stratejilere işaret eden ve bu bağlamda katmanlaşmamış olanın manipülasyonu olan, herhangi bir biçimlenmiş fonksiyonu olmayan iktidar, kuvvet ilişkisi olarak kurulurken, bilginin iktidar tarafından aşıldığı görülür ve ikisi arasında belirli açılardan ilişkisizlik vardır (Deleuze, 2023: 30-35).

16) Deleuze’e göre önceden verili olmayan sözcenin görünür olana önceliği vardır. Sözcenin önceliği, görünür olanın sözceye indirgenebilir olması anlamında değildir.

Öncelik, indirgenemezliğin varsayılması manasındadır (Deleuze, 2019: 31). Deleuze, *Foucault Üzerine Dersler: Bilgi*'de sözcü rejimini, onun asamblaj niteliğinden, diziselliğine ve heterojenliğine kadar uzanan çok daha geniş bir çerçevede analiz eder. Bunun için özellikle yedinci ve sekizinci derslere (Deleuze, 2019: 219-287) gitmek yararlı olacaktır.

17) “Öncelikle, yatay eksenle asamblaj biri içerik, biri ifade iki katmanı içerir. Bir yandan o bedenlerin, eylemlerin ve duyguların *makinesel asamblajı*, diğer yandan da bedene atfedilen cisimsiz dönüşümlerin, sözcülemin, edimlerin ve ifadelerin *kolektif sözcülemler asamblajlarıdır*. Sonrasında, dikey bir eksenle, asamblaj hem kendisini stabilize eden yerli-yurtlu veya yeniden yerli-yurtlulaştıran kenarlara hem de onu alıp götüren yersiz-yurtsuzlaşmanın kesici uçlarına sahiptir” (Deleuze ve Guattari, 1987: 88).

18) Uydu kentleri ve mülteci kamplarını kapatmaya dayalı disiplinci iktidarın pratikleriyle iç içe geçen bir denetim pratiği olarak düşünebiliriz. Disiplinci iktidarın *panoptikon* dispozitifini üzerinden işleyen gözetim ve denetim pratiklerine benzer şekillerde sığınmacı ve mültecilerde kamplarda ve uydu kentlerde dört duvar arasında kapatılmasa da denetim toplumdaki özellikle dijital izlerde her tarafa yayılan çeşitli gözetim ve denetim dispozitifleriyle karşılaşmaktadır. Bu noktada Deleuze’ün “Denetim Toplamları Üzerine Ek” (2006) makalesine bakılabilir.

19) Deleuze, bu çizgilerin her birinin temel özelliklerini *Diyaloglar*'da (1990) açıklar. Örneğin, ağacısız bir sistem oluşturan, eşzamanlı veya kronolojik olabilen molar çizgiler, kuralcı ve katı bölümlerden/parçalardan oluşur. Moleküler çizgiler ise esnek, kesit çizgilerden meydana gelir; küçük değişkenleri çizerler, geri dönülmez süreçleri yönetirler, eşikli ve kuantalı akımlardan türerler. Ufuk noktaları arasında salınan, sonsuzluğa doğru genişletildiğinde iki paralel düzlemin birleştiği soyut çizgisince tanımlanan kaçış çizgileri ise moleküler çizgilerin molar bölümlenmeleri çözülebildiği yerde onlar tarafından harekete geçirirler. Parçasız bir çizgi olan kaçış çizgileri, mutlak suretle molar organizasyonlara onların bölümlenmelerini ve ikili dağılımlarını tekrardan değiştirmek için dönerler.

20) Virtüelin edimselleşmesinin, illaki doğrudan, topyekûn bir kaçış çizgileri pratiğinin olduğu anlamına gelmediğine dikkat edilmelidir. Zira her virtüelin edimselleşmesinin kaçış çizgileri pratiğini serimlediğini söylemek abes olurdu.

Kaynakça

Bell P ve Cleaver H (2006). *Bir Sınıf Mücadelesi Olarak Marx'ın Kriz Teorisi*. Çev. M Çelik, *Conatus*, 5:7-65.

Clarke S (2009). *Marx'ın Kriz Teorisi*. Çev. C Atay, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Çelik Ö (2020). *Mimarlıkta ifade ve içerik problemi*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

- Deleuze G ve Guattari F (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Trans. B Massumi, Londra: Atholone Press.
- Deleuze G (1990). *Diyaloglar*. Çev. A Akay, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Deleuze G (1995). *Kant Üzerine Dört Ders*. Çev. U Baker, İstanbul: Öteki Yayıncılık.
- Deleuze G (1996). *Felsefe Nedir?*. Çev. T Ilgaz, İstanbul: YKY Yayınları.
- Deleuze G (2006). *Müzakereler*. Çev. İ Uysal, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze G (2009). *İssız Ada ve Diğer Metinler*. Çev. F Taylan ve H Yücefer, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Deleuze G (2010). *Nietzsche ve Felsefe*. Çev. F Taylan, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze G ve Guattari F (2012). *Anti-Ödipus: Kapitalizm ve Şizofreni-1*. Çev. F Ege ve H. Erdoğan, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Deleuze G (2015). *Anlamın Mantiği*. Çev. H Yücefer, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze G (2016). Edimsel ve Virtüel, *Cogito*, 82:14-19.
- Deleuze G (2017). *Fark ve Tekrar*. Çev. B Yalım ve E Koyuncu, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze G (2019). *Foucault Üzerine Dersler: Bilgi*. Çev. A Baran, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Deleuze G (2023). *Foucault Üzerine Dersler: İktidar*. Çev. S Özer ve M Çelik, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Federici S (2020). *Caliban ve Cadı*. Çev. B Tanrısever vd., İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Georgi F (2019). Toward fortress capitalism: the restrictive transformation of migration and border regimes as a reaction to the capitalist multicrisis, *Canadian Review of Sociology*, 56(4): 554-579.
- Guattari F (2020). *Moleküler Devrim*. Çev. I Ergüden, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Guattari F (2021). *Kaozmos*. Çev. Ç Uluğur ve G Erdoğan, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Günay D (2008). Görsel okuryazarlık ve imgenin anlamlandırılması, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 1(1): 1-29.
- Hamza A (2020). Mülteci Krizi ve Solun Çaresizliği. İçinde: J Krecic (der), *Son Geri Sayım: Avrupa, Mülteciler ve Sol*. Çev. E Aksoy, İstanbul: Metis Yayıncılık, 190-213.
- Hanieh A (2022). Migration, borders and capital accumulation. In: G Ritchie, S Carpenter, S Mojab (eds), *Marxism and Migration*, New York: Palgrave Macmillan, 35-57.
- Hjelmslev L (1961). *Prolegomena to a Theory of Language*. Madison: Wisconsin University Press.
- Holland E (2007). *Deleuze ve Guattari'nin Anti-Oedipus'u: Şizoanalize Giriş*. Çev. A Utku ve M Erkan. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Özcan E (2024). Kapitalizmin Kurucu Dinamizmi Olarak Göç Olgusu: Makinesel ve Kolektif Sözcülem Asamblajların İzinde Eleştirel Bir Analiz. *Mülkiye Dergisi*, 48(1), 157-184.

- Humarta M ve Varela F (2010). *Bilgi Ağacı*. Çev. M Ü Eriş, İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Marx K (2011). *Kapital: Cilt 1 (11.bs)*. Çev. A Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Negri A (2006). Kapitalist Tahakküm ve İşçi Sınıfı Sabotajı. Çev. S Özer, *Conatus*, 5: 105-125.
- Negri A (2013). *Porselen Yapımı*. Çev. E Koytak, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Roberts B (1995). Socially expected durations and the economic adjustment of immigrants. In: A Portes (ed), *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*. New York: Russell Sage Foundation, 42-86.
- Ruda F (2020). Önce Trajedi, Sonra Trejedi?. İçinde: J Krecic (der), *Son Geri Sayım: Avrupa, Mülteciler ve Sol*. Çev. E Aksoy, İstanbul: Metis Yayıncılık, 146-161.
- Samaddar R (2021). Globalization, migrant labour, and capitalism: past and present. In: M Musto (ed), *Rethinking Alternatives with Marx: Economy, Ecology and Migration*, New York: Palgrave Macmillan, 239-259.
- Whitehead J (2022). Finance capital with ethnic cleansing: primitive accumulation and forced migration. In: G Ritchie, S Carpenter, S Mojab (eds), *Marxism and Migration*, New York: Palgrave Macmillan, 105-131.
- Zizek S (2016). What our fear of refugees says about Europe. Online since 29 Fevr 2016, connection on 13 July 2023. URL: <https://www.newstatesman.com/politics/2016/02/slavoj-zizek-what-our-fear-refugees-says-about-europe>
- Zizek S (2017). *Against the Double Blackmail: Refugees, Terror and Other Troubles with the Neighbours*. Londra: Penguin Press.
- Zizek S (2020). İnsan Yüzlü Teröristler. İçinde: J Krecic (der), *Son Geri Sayım: Avrupa, Mülteciler ve Sol*. Çev. E Aksoy, İstanbul: Metis Yayıncılık, 213-231.